

"Zvezdano nebo": promjene i determinizam gornjeg stratuma

VJERAN KATUNARIĆ
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: vkatunar@ffzg.hr

UDK: 316.344(4-66)
316.4.066:316.34(4-66)
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 2. rujna 1996.

Promjene u Istočnoj Europi, posebno u Hrvatskoj, interpretirane su s gledišta "relativnog klasnog determinizma". Pod time autor podrazumijeva činjenicu da se u nizu zemalja novi gornji sloj uglavnom formirao iz starog gornjeg sloja, kao i to da su glavni mehanizmi promjene - tržište i privatizacija, nacionalizam i višestranačje - iskorišteni u svrhu samoreprodukcije gornjeg sloja, a na štetu donjih slojeva društva. U zaključnom poglavlju, autor raspravlja o alternativni radikalnom pristupu klasnoj nejednakosti, naime u kojoj se mjeri i kako mogu poboljšati kvalitete suvremenih upravljačkih elita - da bi se došlo do stupnja demokracije koji je Saint-Simon nazvao "punoljetnim narodom".

Ključne riječi: KLASNI DETERMINIZAM, POSTKOMUNIZAM, PRIVATIZACIJA, NACIONALIZAM, VIŠESTRANAČJE, NOVE ELITE

Uvod

"It's full of stars!", zadržljivo je izustio junak Clarkove *Odiseje u svemiru*, ugledavši svijet s onu stranu vjerojatnog. Ta filmska priča završava ni manje ni više nego pojavom drugog Sunca na našem nebu. Takva metafizička slika ne pada slučajno u vrijeme ponovnog uspona detanta između SAD i SSSR-a. Tada se roje nove ideje u glavama istočne nomenklature o tome kako osvježiti svoj lik. Na njezinoj meti, kao i zapadnog neoliberalizma, našla se radikalna vizija društva jednakosti. Ta je vizija bila ukras ne samo Oktobarske nego, kako znamo, i Francuske revolucije. Ona prikazuje društvo podijeljeno na dva suprotstavljena dijela, vladajuću i potlačenu klasu, koje živi u korist prve, manje, a na štetu druge, veće skupine.

Sjaj te pokretačke ideje najviše je nagrizlo to što je postala sredstvom kamuflaže komunističkih partija, stvarni cilj kojih je trajna politička diktatura manjine. To što se ideja obrukala u očima društvene većine nije, međutim, najveći paradoks. Odlučujući udarac radikalizmu zadala je sama komunistička elita. Ona je napustila svoju ideologiju i preuzela ideologiju svojih dojučerašnjih protivnika. Na mjesto crvene zvijezde na zastavama niza istočnih zemalja nakon 1989. ostala je rupa. Taj paradoks zaslužuje najveću pažnju. Zbog čega su se komunistička vodstva odrekla komunizma?

Od sredine sedamdesetih godina najprije se na zapadnom ideološkom nebu smjenjuju svjetla. Ideja bespoštedne tržišne konkurencije, koja karakterizira liberalizam 19. stoljeća, potisnula je ideju socijalnog kompromisa i blagostanja, što karakterizira liberalizam u većem dijelu ovog stoljeća otjelovljen u američkoj, njemačkoj i francuskoj socijalnoj državi. Također, financijski su krediti bili ponuđeni komunističkim zemljama uz sugestiju da svoje privrede otvore i prestrukturiraju te se oslobode iluzije o trajnom miru i ravnoteži u društvu. Komunističke elite prihvatile su kredite, ali ne odmah i njihovu ideološku klicu. Kredite su utrošile uglavnom za vlastite potrebe, što je refleks poznat iz razdoblja "poluautarkičnih carstava" u doba ekspanzije kapitalizma na Zapadu i Istoku, kada su dvorovi nemilice trošili sredstva za svoju reprezentaciju (usp. Unger, 1988; Lampe, 1986).

Nekoliko desetljeća prije sloma komunizma, sedamdesetih godina, pripreman je drugi i solidniji ideološki teren za rušenje komunističkih ideala i to na planu države i kolektivnog identiteta. Harvardski profesori društvenih znanosti rehabilitirali su ideju nacionalizma i etničkog identiteta, držeći da se radi o najvitalnijem obliku kolektivne pripadnosti koji će po-

bijediti ne samo komunistički nego i kapitalistički oblik industrijske modernizacije koji favorizira individualističku kompetitivnost (usp. Bell, 1976).

Tako krajem osamdesetih sovjetski vladajući sloj izlazi iz polustoljetne izolacije, nešto prije njega i fleksibilnija jugoslavenska nomenklatura, te stavlja na sebe odjeću ukrašenu zvijezdama, na kojoj upadljivo nedostaje jedna, ona stara. Nacija, tržište, privatizacija, višestranačje - magične riječi zablislale su na oronulom nebu socijalističkog kolektizma. A velika zvijezda Oktobra, nekadašnja nada siromašnih i potlačenih, bila je konzumirana poput dijamanta Zvijezda Juga što ga je progutao proždrljiv noj u istoimenoj pripovjetci Julesa Vernea.

U ovom eseju preispitat ćemo klasni determinizam novog vala promjena na Istoku i na Zapadu na način koji ne leži u srcu marksističke koncepcije "klasne borbe". Promjena o kojoj je riječ ima pretežno dekorativni, spektakularni karakter, ali u njoj djeluje jedan mehanizam klasne borbe, odnosno samoodržanja. Radi se o izvanrednoj sposobnosti mimikrije, odnosno ideološke amalgamacije i asimilacije gornjeg sloja društva. Takav proces odvija se u smjeru obrnutom od klasičnog marksističkog teorema o klasnoj borbi, kao okomitom društvenom sukobu. Uopće, promjene poput ovih, kao u razdoblju reformizma u državama sovjetskog tipa ili unutar Habsburškog Carstva kao i neoliberalne restauracije kapitalizma na Zapadu osamdesetih godina, odvijaju se zahvaljujući **osujećenju** potencijalnih žarišta okomitih, klasnih sukoba u društvu. Zbog toga dolazi do vanjskog preobražaja gornjeg sloja društva, a iznutra njegovi stari motivi - akumulacija profita na Zapadu i akumulacija političke moći na Istoku - ostaju netaknuti. U slučaju postkomunizma, stara nomenklatura otvara sporedna vrata i prima nove članove - ili pak svoje stare drugove koji su nekada otpadali u čistkama iz različitih razloga. Stvar se, naravno, može gledati i tako kao da nove stranke niču iz debela stare nomenklature. Osim takvih mutacija starog organizma, druge učinke promjena - od ekonomske efikasnosti do društvene pravde - zasada je teško ocijeniti, zbog kratkoće razdoblja, iako je očito da se negativni saldo promjena upisuje na teret društvene većine. Stoga samo modernistički optimizam, poput svjetovne religije, nalaže pristojnost i suzdržavanje od dugoročnog pesimizma. Kako bilo, srednji i donji slojevi društva, službenici i radnici, sami su izloženi imperativu promjene i samoodricanju, što, kao što nas poučavaju sve stare teologije, ne vrijedi za pokretače promjena. Ukinuta je institucija trajnog zaposlenja, što je bio glavni stup starog poretka. Posljedica toga je, u većini zemalja Istoka, veliko otpuštanje zaposlenih i povećavanje nezaposlenosti. Budući da se radi o oštroj i beskompromisnoj rezu u društvo, ne može se, prema tome, tvrditi da je stari model dirigitiranog razvoja izgubio nego je upravo dobio na snazi. Štoviše, kada je o promjenama riječ, čini se kao da sve može doći u pitanje osim sigurnosti i perspektive gornjeg stratuma.

Sastav i strategija gornjeg stratuma

Sastav gornjeg društvenog stratuma određuje spoj triju dimenzija na najvišoj razini: ekonomske ili alokativne, političke moći te ideološke ili legitimacijske. Pripadnici gornje klase imaju najviše prihode, relativno trajno osigurane, visoku izravnu ili neizravnu političku moć i utjecaj, te identičnu ili srodnu ideološku orijentaciju. Ti su elementi međusobno isprepleteni, a ako bilo koji nedostaje, tada se pojedinac ili skupina nalazi u blizini gornje klase, npr. u gornjem dijelu srednje klase, nikako u samoj gornjoj klasi.

Gornju klasu u razvijenim zapadnim zemljama čini 5-8 % stanovništva. To su krupni vlasnici i manageri korporacija, velikih tvrtki, te pripadnici političkih, vojnih i kulturnih elita koji s prvima održavaju izravnu ili neizravnu vezu. Visoki ugled ili javni i politički utjecaj ne mogu ostvariti pojedinac ili skupina s niskim prihodima, budući da se sve vrijednosti provjeravaju, pobjeđuju na tržištu. Važne i zanimljive stvari skupe su. Obrnuto ne vrijedi: bogataš ne mora biti popularan ni utjecati na donošenje političkih odluka - osim u krajnjem slučaju. Nijedna krupna odluka ni popularnost pojedinca ili skupine ne smije ili ne može proturječiti interesu

bogaćenja. Mogućnost rasta profita i slobodnog djelovanja kapitala može biti verbalno dovedena u pitanje, tisućama koncilskih ili marksističkih anatema. Ali zbiljski ne.

To je granica determinizma svojstvena zapadnom gornjem stratumu. Danas se među zapadnim sociolozima govori o stvaranju tzv. "dvotrećinskog društva" (usp. Kreckel, 1992), u kojem gornja klasa u daljnjem razvoju uspijeva sobom povući oko 70 % pripadnika društva, dok oko 20 % propada. Ako je tamo tako, pitamo se je li istočno društvo "jednotrećinsko".

Na Istoku se formira gornji stratum, sastav kojega i orijentacija još uvijek jesu dosta drugačiji od zapadnoga. Njegovu jezgru čini politička nomenklatura koja je razrasla iz starog režima. Ona donosi ključne odluke o kojima ovisi smjer i ritam privatizacije. Ona odlučuje kome će biti dodijeljeni bivši dijelovi državne imovine, od poduzeća do banaka, što karakterizira klijentelistički stil vladanja. Nomenklaturi su priključeni novi vlasnici ili novi bogataši (koje čini raznoliki spektar: od ratnih profitera, u slučaju zemalja koje su prošle rat, do privatnih poduzetnika koji su do vlasništva i bogatstva došli na manje kriminalan način a više zahvaljujući vlastitim sposobnostima snalaženja i ulaganja). S njima su povezani intelektualci i drugi pripadnici kulturne elite, vojna elita, viši birokrati u državnoj administraciji i rukovodstva poduzeća. Pouzdani znak je, međutim, samo jedan: relativno visoki prihod. Nomenklatura svojim klijentima dodjeljuje značajno veću plaću i druge prihode nego to imaju ostali zaposleni. U situaciji općeg siromašenja i nestajanja srednje klase, takva povlastica ima odlučujući značaj, budući da odabrane spašava od padanja u socijalni ponor. Ako ga je u nekim trenucima prošlosti i bilo, entuzijazma više nema: nitko ne predstavlja utjecajnu osobu a da nema mnogo veći prihod od prosječnoga. Sve ostale manifestacije - nacionalizma, religioznosti ili pak "moralnog kapitalizma" - predstavljaju afektaciju.

Takva razlika između istočne politokracije i zapadnog kapitalizma ne mora biti disfunkcionalna ni za jednu ni za drugu klasu. Istočna politokracija, iako se snašla u promjenama, nije više opasna za Zapad, ni vojno niti ideološki. Tako "uškopljena", međutim, ona može biti itekako štetna za donje slojeve društva u postkomunizmu. Nadalje, zbog daljnje tržišne integracije istočnih zemalja u zapadni sustav, svaki poremećaj na zapadnom tržištu može se višestruko negativno odraziti na istočnom, kao prema japanskoj poslijeratnoj poslovi: "Kada Sjedinjene Američke Države kihnu, Japan dobije upalu pluća".

Ipak, međuzavisnost ne mora općenito imati samo negativan smjer. Dobar primjer u tom smislu pruža pritisak Zapada na one zemlje u kojima se narušavaju ljudska prava, premda sam pritisak izvana nije dovoljan i njegovi učinci ostaju dvosmisleni (kao u slučaju ekonomskih sankcija koje najviše, opet, pogađaju nedužno stanovništvo). Kako bilo, teško je očekivati divergentan razvoj u sve više integriranom međunarodnom sustavu, na primjer da će Zapad krenuti u još zahuktaliji, darvinistički kapitalizam, a da će se Istok zbog toga povući i izolirati: ili da će Istok pronaći neki bolji socijalreformistički ključ, a da će ga Zapad opstruirati ili povući neki novi "limes" da bi svoju regionalnu privredu permutirao u novo carstvo, a Istok i treći svijet odbacio kao civilizacijski otpad. Iako se takve kataklizmičke opcije ne mogu sasvim isključiti, one se nalaze u programima ekstremnih stranaka ili na tajnim dnevnim redovima u krugovima vlasti uvijek sklonih paranoidnim definicijama svijeta - cijena takvih opcija bila bi prevelika i za sam Zapad (terorizam, militarizacija, fašizacija).

Javne institucije i ideologije Zapada i Istoka počivaju na nekim racionalnim premisama svojstvenima modernoj epohi kao takvoj, u biti dualističkoj. Ta svjetla i racionalna strana jest i utopijska. Moderno je društvo prema definiciji društvo ideala, ali svjetovnih, dohvatljivih. To je značenje koje je Saint-Simon zamišljao kao "punoljetni narod". "Punoljetni narod" ne živi u društvu apsolutne jednakosti, nego u društvu s upravljačima lišenima posesivnosti i potkupljivosti (Saint-Simon, 1979).

Takvu smo koncepciju odnosa između strategija gornjeg stratuma i društvenih promjena u osnovnim crtama izložili na drugim mjestima (usp. Katunarić, 1988; 1994; 1995). Ovdje ćemo je elaborirati razmatranjem promjena u razdoblju od kraja osamdesetih do sredine devedese-

tih: kako se ideološke i institucionalne promjene u smjeru tržišne privrede i privatizacije, nacionalizma i višestranačja - ne samo na Istoku nego dijelom i na Zapadu - odvijaju u funkciji jačanja i širenja moći (bogatstva, utjecaja, ugleda i znanja) starog ili dopunjenog gornjeg sloja društva. Takva spoznaja uklapa se u opću perspektivu historijskosocioloških radova o revolucijama, tranzicijama i reformama, kao o oblicima konsolidiranja gornjeg sloja društva (usp. Runcimann, 1989; Skocpol, 1979; Mann, 1993; Haldon, 1993). Riječima Mateja, oni koji imaju imat će sve više...

U takvom svjetlu, pojam klase i klasnog determinizma valja također promijeniti, tj. relativizirati i ograničiti na analizu i predikciju strukture i strategija gornje društvene klase.

"Politička kuhinja": (de)konstrukcija pojma "klase"

U dugotrajnoj (marksističkoj) izgradnji pojma klase (usp. britansku diskusiju u: Lee, 1994), kao i nešto kraćoj (neoliberalnoj) razgradnji pojma klase, koja uz to osporava i temeljnu analitičku važnost društvene stratifikacije (usp. Holton, 1992.), teorijski argumenti neskriveno su srodni odgovarajućim političkim ideologijama. U takvoj klimi, koju je još Durkheim smatrao neprikladnom za društvenu znanost i nazvao "cuisine politique", teško je donositi spoznajno plodne zaključke. Naime, pokušaj dokazivanja da je suvremeno društvo klasno podijeljeno ili pak strukturalno atomizirano zbog izvornog egoizma članova društva - ne može izaći iz programskih okvira radikalne odnosno neoliberalne ideologije. Zbog čega? Kao što je poznato, već se Marx bezuspješno mučio da svoju koncepciju antagonizma između dviju glavnih klasa, građanske i proleterijske, primijeni u analizi društvenih nemira i političkih sukoba u Francuskoj od četrdesetih do sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Umjesto nacrt iz *Komunističkog manifesta*, koji je bio i ostao programatski, on je sukobe u Francuskoj razmatrao na način koji podsjeća na pluralističku, odnosno atomističku koncepciju društvene moći, spominjući katkad 8, a katkad 11 glavnih skupina u sukobu (usp. Marx, 1973). Svesti toliki broj skupina u osnovni i jednostavni okvir koji govori o sudaru interesa dvije velike klase nije bilo moguće, kao što nije moguće ni danas.¹ Isto vrijedi obratno, kada je riječ o atomističkoj, "smi-tiziranoj" koncepciji prema kojoj je društvo zbroj individualnih interesa i akcija, a kolektivni interesi i akcije nešto usputno i privremeno.

Umjesto daljnje rasprave o temeljnoj teoriji klasifikacije društva, sažeto ćemo izložiti vlastito stajalište o **relativnom klasnom determinizmu**. Takvo stajalište podrazumijeva troje:

1. Klasna dinamika podliježe povijesnom relativizmu. Pitanje koliko je jedna klasa "zajedničarska" ("gemeinschaftlich") ili "kontestativna" skupina (povezana jedinstvenim ideološkim ili drugim interesno motiviranim programom), ili pak atomizirana i iznutra podijeljena skupina (koja stupa u različite koalicije s drugim klasama) - određeno je prije svega **povijesnim** okolnostima. Frontalan sudar glavnih klasa predstavlja više ideološki model nego stvarnu pojavu. U realnoj povijesti okomiti klasni sukob meteorska je pojava. Ako ikada dolazi do potpune polarizacije, ona ubrzo nestaje i urasta u složeniji i posredovaniji kontekst fragmentiranog društva. Revolucije, poput francuske, nisu konjunkturalni proizvodi, izravan rezultat privrednih kriza. Ipak to ne znači da fizionomija **svih** klasa nestaje u društvu razmrvljenom na manje skupine, nešto se krupno ipak kristalizira, o čemu je riječ u slijedećoj propoziciji.

2. **Jedna klasa** preživljava niz razdoblja društvenih promjena i ostaje relativno kompaktna, a ostale manje ili više propadaju, mijenjaju unutrašnji sastav i otvaraju svoje granice bilo za bijeg svojih članova u više slojeve ili za prijem onih koji odozgo propadaju nadalje. Prva, vidljivo povezana, kompaktna i dobro orkestrirana skupina jest **gornja klasa**. Ovdje je spored-

¹ "Kapitalistička društva ne mogu se analizirati konkretno kao jednostavno utjelovljenje apstraktnog kapitalističkog načina proizvodnje; ona su uvijek složena kombinacija različitih mehanizama eksploatacije i pratećih oblika klasnih odnosa" (Wright and Martin, 1987: 24; usp. također: Hamilton and Hirszowicz, 1987).

no kako ćemo je opisati ili nazvati, što čini njezinu čvrstu jezgu, dokle dopiru granice te klase, radi li se o jednoj eliti, više elita u čvrstom ili labavom savezu, o "gornjem stratumu" ili "vladajućoj klasi". Bitna je činjenica da takva skupina složeno egzistira zbog svoje uloge u društvu. Ona vlada i upravlja društvom (drugo je pitanje koliko to čini uspješno i pravedno). Gornja klasa, također, koristi promjene ili ih sama proizvodi da bi učvrstila svoj položaj. U donjem dijelu društva ne postoji potencijal po formatu sličan gornjoj klasi. Klasni sukobi, kao otpor dominaciji, od štrajkova do revolucija, mogu i ne moraju izazvati promjene u gornjoj klasi, na primjer u sastavu ili poretku elita moći (političke, vojne, privredne i kulturne).

Jedno je nepobitno, kada je riječ o jedinstvu klase, i podjednako vrijedi za zapadne kapitaliste i za bivšu sovjetsku političku birokraciju. Ona "ima svoje unutrašnje napetosti, ali postaje falangom jednodušne solidarnosti kada brani svoju logiku pred podanicima države" (Feher, Heller i Markus, 1986: 255).

3. Glavna orijentacija gornje klase jest **izbjegavanje** frontalnog sudara s donjim slojevima. Ona takav sukob u najvećem broju slučajeva potiskuje, raspršuje, premiješta ili na različite načine projicira. U najmanju ruku još od starog Rima zna se da samo mir u donjim slojevima društva omogućuje gornjem sloju društva jačanje ili širenje moći (usp. Mann, 1986).

U nastavku ćemo razmotriti tri suvremena mehanizma promjene: alokacije, identifikacije i političkog izbora.

Mehanizam alokacije: tržište i privatizacija

Vrlina alokacije resursa putem tržišta i privatizacije nepobitna je. Ona daje veliki poticaj za ulaganja i proizvodnju. Mana tog mehanizma također je nepobitna, a to je raspodjela, odnosno problem ispravljanja ogromnih neizmjera između bogatstva i siromaštva. Na globalnom planu mana tržišta i privatizacije najdrastičnije se očituje u odnosu između proizvodnje i raspodjele hrane. Hranu je tehnički moguće proizvesti za potrebe cjelokupnog stanovništva u svijetu, ali komercijalizacija proizvodnje to onemogućuje (Thirlwall, 1994). U uvjetima manjka resursa, učinak tržišta još je nesmiljeniji. Općenito se može kazati da "kada stvari postanu oskudne tada ih samo bogati mogu dobiti" (Trainer, 1989: 64).

U zapadnim zemljama, koje su tržišno razvijene, institucionalno stabilne i imaju jak ili dominantan privatni sektor, daljnja privatizacija u javnom sektoru, a prvorazredan je primjer Velika Britanija u osamdesetim godinama ovog stoljeća, ne ostvaruje najavljene ekonomske učinke: niti efikasnost, niti bolju preraspodjelu. Veliki javni monopoli postali su velikim privatnim monopolima. Glavni je učinak, međutim, bio strateški, odnosno politički: neokonzerватivna politička elita putem privatizacije još je više koncentrirala vlasništvo i tim putem političku moć (Čengić, 1994: 47-49).

Kada se to uzme u obzir, onda ne izgleda čudno što je u nekim istočnim zemljama bivša nomenklatura prihvatila ideju privatizacije. U osamdesetim godinama, performanse stare planske privrede definitivno su podbacile. Planska privreda više nije pružala osobite šanse ni gornjem sloju, a još manje donjim slojevima društva. Međutim, liberalizacija putem privatizacije pružila je mogućnost brzog bogaćenja gornjem sloju ili njegovom većem dijelu. Najdrastičniji oblik privatizacije, tzv. "šok-terapija", koja je primijenjena u Rusiji, sjajno je pogodovala staroj nomenklaturi. Ta skupina preko noći je postala najmoćnijom vlasničkom elitom. Zagovornici "šok-terapije", u početku i savjetnici ruskog predsjednika, bili su ugledni monetaristički orijentirani profesori ekonomije iz zapadnih zemalja. Osim toga, najutjecajniji ekonomski stručnjaci na Istoku ili sami članovi istočnih vlada zaduženi za ekonomsku politiku školovani su u monetarističkim krugovima na Zapadu (usp. Müller, 1995).

Doduše, nisu sve nove vlade istočnih zemalja primijenile šok-terapiju: druge primjenjuju kompromisne formule postupne privatizacije. Zato je krajnji cilj isti: što više koncentrirati vlasništvo i njime eventualno efikasno raspolagati ili se, pak, upustiti u daljnje financijske špekulacije.

lacije. Kako bilo, najteže posljedice prijelaza državnog na privatno vlasništvo - sve dok se ne uspostavi kakva-takva ravnoteža između jednog i drugog područja - padaju na leđa radno nezavisnog stanovništva. Naravno, ono pruža otpor promjeni. Zagovornici liberalizacije opravdavaju, pak, svoju doktrinu na tipičan ideološki način, ističući kako problemi nastaju zbog toga što ne postoji prava tržišna situacija niti tržišna pravila, i to zbog dominacije starih etatičkih snaga. Privredna mafija je, dakle, proizvod starog režima (usp. Čačić, 1996). U povodu takvih i sličnih cirkularnih "objašnjenja" neuspjeha reformi, njemački sociolog Klaus Müller opravdano primjećuje da se radi o "metafizičkoj argumentaciji", budući da se neuspjeh projekta opravdava time što on nije ostvaren (Müller, 1994: 45). Valja primijetiti da takva liberalna retorika nalikuje, nimalo slučajno, staroj komunističkoj retorici "prijelaznog perioda" koja je, prisjetimo se, uvjerala kako sve nedaće proizlaze iz toga što pravi socijalizam još nije ostvaren.²

Nova doktrina otkriva svoje namjere i preko ekonomističkog jezika. Prema njoj društvo nije složena i proturječna stvarnost, već ogroman automat koji funkcionira prema načelu tržišnog inputa i outputa. Donji slojevi društva koji vrve siromaštvom, nezaposlenošću i besperspektivnošću, a povremeno izražavaju revolt, u takvoj kompoziciji čine nepodnošljiv šum.³ One, pak, koji u javnosti govore o potrebi vođenja ekonomske politike u interesu donjih slojeva zagovornici komercijalizacije i privatizacije nazivaju demagozima koji bi željeli da stanovništvo "umire na rate" (Škegro, 1996: 14). (Da li nova nomenklatura preferira eutanaziju?) Činjenica da se ista elita služi populizmom u politici i antipopulizmom u ekonomiji, pri čemu pokazuje ignoranciju i neosjetljivost za materijalni položaj većine stanovništva, ne mora biti čudna. Ne mora čuditi ni to što su mnogi članovi elite u prošlosti bili zagovornici etatičke privrede i, u skladu s ondašnjom ideologijom, iako afektirajući, iskazivali brigu za suzbijanje nezaposlenosti i siromaštva. Takva amplituda ostaje razumljiva sa stajališta klasnog determinizma. Gornji stratum koristi mehanizme alokacije koji mu, u određenom vremenu, idu u prilog. Doduše, u tekućoj politici, a polazimo od slučaja Hrvatske, ima neke brutalne iskrenosti. Ona otprilike kaže: ako ste željeli kapitalizam, a drugog puta u bolju budućnost nema, onda ćete se morati naviknuti na nepravde, neki će se veoma obogatiti i mnogi propasti. Iznad svega ne postoji mogućnost radikalnog izbora. Moguće je samo izabrati između različitih monopolskih skupina. U biti postoje tri monopolske skupine: dvije "naše" - ona koju protežira vladajuća stranka i ona koju eventualno protežiraju opozicijske stranke - te inozemni ulagači kapitala. Mi ćemo nastojati ili sve zadržati pod svojom kontrolom ili vremenom objediniti sve monopolske skupine. Pri tom nemojte očekivati da će drugi, da ne govorimo o strancima, u poslovanju, koje uključuje racionalizaciju proizvodnje i otpuštanje radnika, biti manje nesmiljeni od nas, da će, tobože, štediti radnike ili nuditi im veće plaće.

Determinizam gornjeg stratuma izgleda kao zatvoreni krug: o kojem god ishodu se radilo, uključujući i daljnje ekonomsko propadanje, glavnu korist izvlači neki dio političke elite. Na putu natrag čekaju stari etatisti, za rasprodaju imovine neoliberali, a za ravnotežu privatizacije i socijalizacije kompetentni su socijalnoreformisti. Doduše, takvo vulgarno pojednostavljenje opcija nije opravdano na kraći rok. Za radnozavisno i nezaposleno stanovništvo, na primjer, socijalreformizam je mnogo pogodniji od drugih opcija. Međutim, na duži rok privreda i društvo suočit će se s istim ako ne još i gorim problemima. Teško je povjerovati da bi socijal-

² U Hrvatskoj službeno preimenovanje "radnika" u "djelatnike" nije samo izraz jezičnog voluntarizma novog zakonodavstva, nego i nove ideološke vizure ekonomskog determinizma, mehanicizma koji umjesto ljudi raspoznaje kotačić, umjesto radnika platne vrećice.

³ Na nedavno održanoj konferenciji za novinare, predsjednik Hrvatske udruge poslodavaca ostudio je novinare koji pišu o kriminalu vodećih poduzetnika, smatrajući da se radi o "hajci" kojoj nije cilj ispitati poslovanje poslodavaca već "napad na cjelokupan sustav tržišnog gospodarstva!" (navedeno prema: Jelić, 1996). Takvo izražavanje podudara se s mističizmom vodećih komunističkih funkcionara koji su kritiku na svoj osobni račun običavali proglašavati "napadom na samoupravni socijalizam".

reformisti mogli u nekoliko godina ostvariti čudo, napraviti ono što neoliberali ne bi mogli ni u desetak godina, a etatisti nisu mogli ni u pedeset. S druge strane, stanovništvo može, po logici stvari, pokazivati još manje strpljenja s onima koji puno više obećavaju od drugih.

Dosadašnji rezultati različitih metoda privatizacije u istočnim zemljama u mnogome konvergiraju. Masovna privatizacija odbija strani kapital i pati od neefikasnosti: sve dok se ne iskristalizira većinski vlasnik ili monopolska skupina. Druge metode privatizacije brže dovode do takvog rezultata (Ostović, 1996). Ako čitav proces nije otvoren, nema skretanja i iznenađenja, čemu onda, kako kažu monetaristi, "produžavanje muka"?

Time ponovno dodirujemo osjetljivo pitanje egzistencije čovjeka u amoralnom obzoru povijesnih promjena. Možda je i puka iluzija masovne, kuponske privatizacije važna da bi se, barem neko vrijeme, umirila javnost kao i savjest istočnih vlada. U Češkoj je to učinjeno kao gesta političke dobre volje: pružiti šansu svima da bi mogli iskusiti da tržište nije pastoralna igra. U Hrvatskoj je takva edukacija preskočena. Najvrjednija imovina najprije je stavljena pod državnu kontrolu ili dodijeljena politički najpouzdanijim poduzetnicima; ono što je preostalo ili ima malu vrijednost, ili je uopće nema, ili se ona ne može tržišno procijeniti.

Najzad, krug mogućih promjena zatvoren je i izvana, u kontekstu svjetske privrede. Njome dominiraju interesi koji su kontingentni, sporedni u odnosu na potrebe nezaposlenog, osiromašenog ili pak ratom pogođenog stanovništva. Stoga bi radikalna opcija u cilju razbijanja začaranog kruga, koju bi eventualno izvela neka opozicijska stranka s prokomunističkim ili populističkim programom, naišla na odbojnost zapadnih poslovnih i finansijskih krugova: zemlja ne bi mogla računati na vanjske kredite ili sveži kapital. Već duže, na primjer, Međunarodni monetarni fond upozorava kako je najopasnija sklonost dužničkih zemalja trošenje kredita za podizanje plaća, a bez pokrivača u rastu proizvodnje. Takvu je sklonost, ne zaboravimo, imala i druga Jugoslavija krajem sedamdesetih i krajem osamdesetih, što danas uzalud pamtimo kao vrijeme materijalnog blagostanja.

Zbog takvih problema nova-stara elita postkomunističkih zemalja može imati glavobolje, ali teško da će od njih ozbiljno oboljeti. Sveukupno gledajući, začarani krug stimulira njezinu unutrašnju cirkulaciju. Ona nastupa kao univerzalna grupa: vodi u propast i štiti od propasti. Čim ideju o slobodnom tržištu koje pruža šanse za sve veći broj stanovnika napuste ozbiljni stručnjaci, jer stvarnost daje druge rezultate i izbori se više ne mogu dobiti na kartu neoliberalizma, barem ne u istočnim zemljama, elita će opet u ime nekog "sudnjeg dana" posegnuti za diktaturom. Njezino je uvođenje, uostalom, u kaotičnim uvjetima lako opravdati. Zapadne vlade još mogu, na primjer, manjim kreditima potpomoći da se produži opstanak Jelcinove ekipe u Rusiji, ali to su palijativne mjere. Dugoročni problemi ostaju unutrašnja ruska stvar i narod biva prepušten svojoj eliti.

Da bi se spriječile eksplozivne posljedice teškog stanja, u nekim istočnim zemljama gornji stratum usporedo s nepouzdanim mehanizmom tržišne alokacije posegnuo je za drugim, pouzdanijim mehanizmima promjene. Među njima najpouzdaniji je nacionalizam.

Mehanizam identifikacije: nacija i kategorijalna logika

Preciznije bi se ovaj mehanizam mogao označiti kao postupak **rekategorizacije** stanovništva. Uska podjela stanovništva prema rasnoj i nacionalnoj pripadnosti nije, dakako, istočnoeuropski izum, nego izum zapadnih imperijalističkih država u prošla dva stoljeća. Ipak, ideološki zaokret u Istočnoj Europi dao je poticaj novom razdoblju rasizma i nacionalizma. U tom smislu, paradigmatični su događaji u Srbiji krajem osamdesetih, kada Milošević, koji je u prvih nekoliko mjeseci figurirao kao čisto populistički i antibirokratski vođa, preimenovao masu nezadovoljnih radnika i time signalizirao novu epohu nacionalboljševizma. Jedna uzrečica nastala na prosvjednom skupu nezadovoljnih radnika glasi: "radnici su se okupili kao radnici, a razišli se kao - Srbi" (Popov, 1996: 3).

Nacija i nacionalizam riječi su s dosta rastezljivim značenjem. Od kraja 18. stoljeća to znači okupljanje ideja i ljudi u raznim oblicima: od republikanskih, antimonarhijskih pokreta preko antikolonijalnih pokreta i novih država sve do "etničkog čišćenja", kao novog oblika rasizma (usp. Breuilly, 1982; Greenfield, 1992). U slučaju istočnoeuropskih nacija i nacionalizama gotovo sva su se ta značenja izmjenjivala u različitim razdobljima.

U ovom kontekstu, ton identifikaciji s nacijom daje gornji društveni sloj i u njemu ima nešto špekulantsko, za razliku od donjih slojeva. To je sredstvo njegove društvene relegitimacije. On se predstavlja kao borac za opće, nacionalne interese. Kao i prva, boljševička legitimacija, i ova druga imala je u početku široki odjek u društvu. Tada je nacionalistička retorika elite prožeta pučkim osjećajem nacionalne pripadnosti, kojeg karakterizira ne samo ideja nacionalne ravnopravnosti i samostalne države, nego i vlastite države, pravedne, koja štiti zapostavljene. Daljnji putevi obaju nacionalnih osjećaja nužno se razdvajaju jer su im i izvori različiti. Potreba za nacionalnom identifikacijom u gornjem sloju istočnoeuropskog društva ima podrijetlo u tzv. "službenom nacionalizmu" (Anderson, 1983), odnosno "birokratskom" ili "aristokratskom nacionalizmu" (Smith, 1986). Takav je nacionalizam uskogrudan. On proizlazi iz legitimacijskih potreba nomenklature u trenutku kada se osjeća nesigurnom i nastoji iskamčiti društvenu podršku. Ona drammatizira nacionalno pitanje u kombinaciji sa svojom starom totalitarnom retorikom, prema kojoj svijet vrvi od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja. Takav koktel ima jak mobilizacijski učinak na stanovništvo, a istovremeno učvršćuje položaj političke elite (usp. Gagnon, 1994; Katunarić, 1994).

Dinamiku identiteta u takvom političkom kontekstu najbolje opisuju Calhoun pojmom "**kategorijalni identitet**" (Calhoun, 1993). Ne samo da se radi o isključivosti, prema kojoj nacionalno nalikuje rasnom, nego se opseg identiteta sve više suzuje. U vrijeme opće mobilizacije kategorijalni identitet široko naliježe na nacionalni pa i prelazi njegov okvir - onda kada se veliki broj ljudi, kao što je to bilo u početku agresije na Hrvatsku 1991., osjeća ugroženim i spontano se solidarizira u situacijskom jedinstvu. Međutim, nakon toga kategorijalni se identitet izdvaja i skuplja u sebi. U njegovoj vizuri sve se više roje "neprijatelji". "Neprijatelji" su najprije pripadnici drugih naroda, a onda dolaze na red i pripadnici vlastitog naroda: politička opozicija, seksualne manjine, regionalni pokreti itd. Takva konstrukcija zapravo je paranoidna i rezultira iz raskida društvenih veza srodstva i komunikacija koje obilježavaju društveni život odvajkada. Društvene skupine počivaju na odnosima bliskosti i udaljenosti, stalnim ili promjenljivim, ovisno o ritmu svakodnevnog života i zdravorazumskom osjećaju za međuljudsku komunikaciju. Kategorijalni identitet razbija normalni prostor društvenog svijeta, povlačeći oštru, zapravo fiktivnu crtu između "nas" i "njih". Zašto bi, gledajući zdravorazumski, netko morao prekinuti prijateljstvo sa čovjekom druge nacionalnosti ako mu ovaj nije ništa našao učinio? Kategorijalna logika upravo nalaže prekid takve veze jer govori u ime vlastite konstrukcije zbilje, koja je očito neodrživa na duži rok. Nastavljajući svoj rad, konstrukcija se, napokon, obrušava i na nacionalni identitet, jer sumnja u lojalnost mnogih sunarodnjaka.

Paradigmatski primjer kategorijalne redukcije nacionalnog identiteta pruža Njemačka tridesetih godina. U fazi uspona nacizma na udar su došli Židovi i druge nenjemačke skupine. U fazi trijumfa nacizma, na udar dolaze i mnogi Nijemci koji nisu smatrani "pravim Nijemcima".

Medu mnogim istočnoeuropskim nacionalistima ima takvih tendencija. U Hrvatskoj također, s tim što se u tom slučaju pojavio paradoks koji pokazuje kako kategorijalni identitet iznutra djeluje razorno na nacionalni identitet. Radi se o dvije stereotipne slike Hercegovca. Jedna slika, draga konzervativnim dijelovima elite, prikazuje Hercegovce kao jedine "prave Hrvate": odlučne, borbene i snalažljive. Druga slika, sve popularnija u samoj Hrvatskoj i koja služi kao ikona drugim lobijima u konkurenciji s hercegovačkim lobijem u politici i privredi, kazuje da su za sve nedaće u Hrvatskoj, kao i njezin loš ugled u Europi, krivi "Hercegovci".

Takva rustikalizacija i njezin unutarnji antagonistički učinak posljedica je upravo pretapanja nacionalnog u kategorijalni identitet. Hitler nije imao problema s čišćenjem nacije,

budući da je odmah krenuo u pohod za osvajanje svijeta. Njegovi oponašatelji, međutim, teško da će ponoviti njegov pothvat, nego će prije zavaditi vlastiti narod samo zbog pokušaja da pod svaku cijenu održe svoj položaj na vlasti.

Kategorijalna logika ima manipulativni i samorazarajući karakter. Ona stalno dijeli društveni prostor, najprije vanjski a onda unutrašnji. U hrvatskom slučaju to znači da čim se pristaje na tvrdnju da su svi Srbi loši, prije ili kasnije, po istoj logici, biva prihvaćena tvrdnja da su svi Hercegovci loši... Kamo dalje?

Zarazna negacija o kojoj je riječ ne izvire samo iz autoritarizma i sličnih sindroma ličnosti političkih vođa. Ona proizlazi iz stanovitog društvenog mentaliteta gornje klase, naime starog straha od propadanja i potonuća u donje slojeve. Strah je osobito izražen među penjačima koji su skoro utekli s dna (skorojevići) i ni pod koju cijenu ne žele otkliziti natrag u ambijent u kojem su patili kao predmet poruge ili zapostavljanja. Sjetimo se kako je Hruščov zastrašivao partijske funkcionare prijetnjom da će izgubiti sve što su stekli. Odatle dolazi jak zazor prema puku, koji naizgled slični zazoru starih aristokracija prema seljacima, sirotinji, odnosno manualnom radu. U slučaju bivših komunističkih ili postkomunističkih karijerista, zazor prema vlastitom puku izražava se neizravno i uvijeno, prije svega odbacivanjem same komunističke ideologije. On je utoliko pojačan što je povezan sa strahom od pobune odozdo. Doista, toliko je donjim slojevima obećavano, a ništa nije ostvareno. Pozivom na masovni nacionalni osjećaj zajedničke pripadnosti i solidarnosti, tepanjem nacionalnim imenom i simbolima, unutarinja oštrica nezadovoljstva otupljuje, ali zato raste druga. Negativne emocije projiciraju se prema van, protiv drugih naroda. Kada taj sukob prestane, osjećaji se vraćaju na stara mjesta. Opet se nezadovoljstvo gomila okomito, a strah i mržnja odozgo okreće se prema izvornom objektu, vlastitom narodu.

Idući mehanizam sprečavanja masovnog nezadovoljstva ima oblik vrtuljka moći. Elita se razbacuje po širini višestranačkog sustava, poprimajući pluralan izgled.

Mehanizam političkog izbora: višestranačje

Prema Heldovoj sveobuhvatnoj tipologiji postoji pet modela suvremenih demokracija: kompetitivno-elitistički, pluralistički, legalistički, participacijski i razvojno autonomni (Held, 1987). Premda nijedan od njih (osim posljednjeg koji je, zapravo, autorov hipotetski model) ne poništava klasne barijere u društvu niti radikalno mijenja odnos između gornjih i donjih klasa, neki modeli demokracije ipak ublažavaju ili nadoknađuju objektivno neuklonjivi nerasznmjer u moći i bogatstvu. Naravno, takva politička korekcija daleko je ispod radikalnih očekivanja. Štoviše, daljnji razvoj sve više povećava udaljenost između praktične demokracije i ideje društvene jednakosti. Ni najnoviji razvoj kompjutorskih komunikacijskih tehnologija, koji omogućuje nove oblike participacije ili plebiscitarne demokracije, zbog čega je u početku izazvao vedro raspoloženje na ljevici, ne smanjuje, kako se danas pokazuje, nego upravo povećava jaz između društvenih klasa, budući da se radi o sredstvima komuniciranja dostupnima samo imućnijim slojevima društva (usp. Hardt, 1996).

Ono što praktično od demokracije preostaje jest izbor između različitih stranaka i njihovih programa, u kombinaciji sa sindikatima i sličnim interesnim grupama, dakle neki oblik reprezentiranja interesa. Postoji li mogućnost boljeg reprezentiranja interesa donjih slojeva društva?

Relativno velik broj stranaka ljevice, poput sindikata, nude se kao zastupnici interesa radnika i drugih donjih slojeva društva. Premda je veza između donjih slojeva, lijevih stranaka i sindikata u zapadnim zemljama komplicirana (usp. Lane & Ersson, 1991), ona se donekle pojednostavljuje u vrijeme ekonomskih kriza. Tada u pravilu raste u izbornom tijelu sklonost prema lijevim strankama i sindikalnim akcijama. Ali takva konjunktura zbog objektivnih razloga ne traje dugo. Sami sindikati, pak, nemaju toliku moć da bi utjecali na odluke o kojima

ovise ulaganja u privredu na mikro i makro-razini, odnosno čitav mehanizam ekonomskog rasta. Slično je s lijevim strankama: čim dolazi do znakova privredne stagnacije ili recesije, pa pada sumnja da je uzrokovana birokratskom inertnošću i skupoćom države blagostanja, privatni kapital, prije svega krupni, bježi u inozemstvo, izvan domašaja države i njezinih velikih poreza. Dakle, čim se lijevak preraspodjele suviše otvori, desne stranke prelaze u protuofanzivu i, barem je tako na Zapadu u posljednjih dvadesetak godina, dobivaju podršku većine glasača iznerviranih krizom. S našeg stajališta nije ni potrebno mučiti se zaključkom tko je više u pravu, sebični kapitalisti ili sebični birokrati. Njihov učinak je u bitnome podudaran. Vrtuljak moći se i dalje okreće.

Načelno uzevši, odnos između profitnih interesa i socijalnih interesa delikatan je i proturječan, a trajan je kompromis upitan. Rješenje problema ne vidi se, međutim, ni na horizontu ljevice ni na horizontu desnice. Perspektiva ljevice uveliko je pomračena fijaksom sovjetske planske privrede kao i jugoslavenske samoupravne privrede. Stoga su interesi kapitala i profita nekako automatski, bez potrebe dubljeg opravdanja, došli u prvi plan, a socijalno pitanje i radnička participacija u drugi plan.

Time su, dakako, najviše pogođeni radnici i drugi donji slojevi u današnjim istočnoeuropskim zemljama, a po svemu sudeći na udar dolaze i tradicionalne pogodnosti donjih slojeva u zapadnim zemljama.

U kontekstu postkomunizma, utjeha zbog mogućnosti političkog izbora sve je manja. Nada, pak, da će zapadni privatni kapital ili državna politika krediranja podržavati više lijeve nego desne opcije, da bi se pokrpalili socijalni šavovi, a koja je karakterizirala euforičan doživljaj Zapada na početku "baršunaste revolucije", neminovno pada u zaborav. Zbog toga politički spektar sve više blijedi, iako se vrlo brzo profilirao. Tako su se, poput drugih postkomunističkih zemalja, u Hrvatskoj, lijeve i desne stranke jasno polarizirane oko pitanja pobačaja, utjecaja crkve na državu pa čak, usprkos ratu, oko pitanja hrvatsko-srpskih odnosa (Zakošek, 1994). Međutim, kada je u pitanju ekonomska politika, razlike među stranačkim programima teško je utvrditi.

Premda se Hrvatska, zbog još svježih posljedica rata, nalazi u specifičnom položaju u odnosu na većinu drugih istočnoeuropskih zemalja u kojima su na izborima pobijedile lijeve stranke, i u Hrvatskoj se danas osjeća povećanje sklonosti izbornog tijela prema strankama ljevice ili lijevog centra. Čak i u slučaju da pobjeda tih stranaka Hrvatskoj poveća rejting na Zapadu, otvoreno je pitanje koliko bi se ili kako promjena mogla "konvertirati" u prilog ljevice; bi li otvaranje prostora za inozemna ulaganja poboljšalo socijalnu i radnu situaciju u Hrvatskoj, ili bi se zbog prisile ekonomske liberalizacije program ljevice naprosto potopio kao i krajem osamdesetih. Iako je nezahvalno služiti se analogijom i prepustiti se pseudonomotetskom jeziku neoklasične znanosti o privredi i društvu, valja imati na umu slijedeće: kako upozoravaju istraživači svjetskih ekonomskih i populacijskih trendova, putevi trgovine, kapitala i tehnologije danas se razilaze s putevima radne snage, odnosno potrebama stanovništva. Razvijene zemlje podižu visoke zidove prema područjima visoke nezaposlenosti i političke nestabilnosti (Bamyeh, 1993: 53). Strah zapadnih privreda od tih područja ne odnosi se izravno na osiromašeno stanovništvo - ono ne može opljačkati banke - nego na elite koje posuđeni novac rado stavljaju u svoj džep. Ali zato Zapadu ne pada na pamet da demontira njihove države i integriira ih u svoj sustav, jer nema te privrede koja bi bila spremna platiti toliku cijenu preobražaja (što stoji u osnovi sadašnjih i budućih patnji Bosne i Hercegovine). Takav stav nepotrebno je gledati kao izraz "ekonomskih zakonitosti", nego interesa ekonomske i ukupne moći. U takvoj konstelaciji, za siromašne višestranačje može izgledati kao ciničan produžetak agonije na načelima slobode.

Višestranačje je u istočnoeuropskim zemljama izraslo iz uvjeta koji se razlikuju barem u jednome. U bivšoj Jugoslaviji i bivšem Sovjetskom Savezu članstvo u komunističkoj partiji bilo je masovno. Iz njezinih redova regrutirali su se kadrovi stranaka iz devedesetih godina. U

većini drugih zemalja komunistička partija bila je uža, kadrovska partija, pa je članstvo novih stranaka nicalo iz "civilnog društva". Ipak, razlika se gubi u daljnjem procesu koncentriranja političke moći. Pri tome birokrati iz starog režima, od države do poduzeća, i dalje ostaju majstori na svom poslu u odnosu na pridošlice. Ne samo zbog toga što su, prema klasičnom Weberovu tumačenju, novi političari, zbog nedostataka informacija i umrežnosti u klike, diletanti u odnosu na vične birokrate. Prilikom prijelaska na novi režim, kao što pokazuje i povijest starijih nacionalnih država u Europi, glavnina stare birokracije postaje politički, odnosno nacionalno najlojalnija skupina, spremna da izvrši sve zadatke radi zadržavanja svog položaja ili posla (usp. Mann, 1993: 734). Pored toga, načelo "nacionalnog izmirenja", ne samo u Hrvatskoj i drugim današnjim istočnoeuropskim zemljama, nego, naprimjer, u Španjolskoj nakon Franka ili u vrijeme denacifikacije u Njemačkoj, pogodovalo je očuvanju kontinuiteta vlasti. Naravno, kontinuitet je u neku ruku imperativ u očuvanju zdravlja i stručnosti organizacije. Uklanjanje sposobnih i moralno neukaljanih ljudi iz prošlog režima, i stvaranje potpuno novih kadrova, štetno je i neisplativo za izgradnju novog režima koji hoće biti efikasniji i pravedniji od prethodnoga. Ali, ovdje je uglavnom došlo do obrnutog slučaja, negativne selekcije (npr. porazni podaci o odljevu mozgova iz Hrvatske).

Daljnji razvoj može dezavuirati smisao višestranačkog sustava i proizvesti rezultat poput onog u Italiji, Njemačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj i drugim zemljama, gdje su dvadesetih i tridesetih godina društvene većine okrenule leđa političkim strankama i priklonile se autoritarnim i fašističkim pokretima (usp. Breuilly, 1982). Ipak, pouzdaniji primjer pruža čitav niz zemalja Latinske Amerike, gdje politički izbori, u smislu "pluralizma bez demokracije" (Fox, 1994), ne omogućavaju izlazak iz začaranog kruga siromaštva i političke korupcije.

Postoji li bolji izlaz iz situacije? Alternativne ideje o "civilnom društvu" u retorici "novih društvenih pokreta" svoj su zenit dostigle osamdesetih godina, a onda ih je pomeo uragan "starih" pokreta. Sada se o prvima govori mnogo manje i u akademskoj zavjetrini. Da je i glasnije, teško da bi itko poklonio veću pažnju alternativni, osobito na Istoku, gdje ljudi pod pritiskom svakodnevnih nedaća pokazuju sve manji interes i za političke i pseudopolitičke ideje. Prosječan čovjek osjeća se poniženim i prevarenim, a i teško mu je razabrati u čemu se ponuda alternative razlikuje od ponude klasičnih stranaka. Društvo čiste prirode, bez vojske, miješanja kultura, mističnih iskustava - slijedi li nakon političke apatije krajnji slom racionalnosti?

Ovog puta pokušat ćemo preispitati sastav i orijentaciju gornje klase upravo kroz prizmu takve ideje. Tokvilovski rečeno, duboke društvene promjene teško će proizaći iz rušenja klasnog poretka u cjelini, već promjenom kvaliteta elita. Takav je pristup proturječan, aristokratski i radikalno u isto vrijeme: kvalitetnija elita traži "punoljetan narod", volju i umijeće za sudjelovanjem u upravljanju društvom. Nezrela elita jedva čeka da narod prestane pokazivati interes za njezin posao i volju za promjenama.

Da bismo obrazložili postuliranu promjenu, ocrtat ćemo elemente gornjeg društvenog stratuma, kako u zapadnoj tako i istočnoj hemisferi, budući da oni zbog napretka u procesu globalne integracije postaju sve više međuzavisni. Valja imati na umu da su se globalni procesi u oba smjera, međusobnog približavanja i udaljavanja, oduvijek prvenstveno odnosili na gornje slojeve različitih zemalja. Donji slojevi širom svijeta, ni nakon internacionala svih boja, praktično međusobno ne komuniciraju. Njima preostaje da, nakon svih iskustava, elitama upute zahtjev: ako ne možete izgraditi pravedno svjetsko društvo, izvolite ga izgraditi kod kuće, na nacionalnom terenu! Osim toga, ne sukobljavajte nas i ne proizvodite mržnju prema drugim narodima da biste iz toga izvukli vlastitu korist a nas i njih bacili u smeće!

Prema punoljetnim upravljačima

Poimanje relativnog klasnog determinizma rasvjetljava dvije mane društvenih promjena. Prva je iskorištavanje promjena isključivo u svrhu samoodržanja gornje klase, na što upućuje

način i posljedice preuzimanja demokracije i neoliberalizma na Istoku. Druga mana društvenih promjena, koja pripada velikim revolucijama, jest radikalizam u smjeru društvenog niveliranja. Kao i svaki ekstremizam, on neumjereno podiže aspiracije i iracionalne impulse, u institucije uvodi diletante s velikim ovlastima, nakon čega ionako ustoličuje nove društvene nejednakosti i nepravde te novu gornju klasu koja dugo vremena ima problematične kvalitete. Uostalom, od slične nesposobnosti promjene pati i velik dio najstarije i najzrelije gornje klase u modernoj epohi, zapadne kapitalističke. Ona se danas suočava s izazovom promjene na način koji i dalje podsjeća na hladnoratovsku eru, smatrajući da je "bauk komunizma", koji danas tetura Rusijom i Istočnom Europom, potencijalno najveći, možda jedini neprijatelj. Ipak, dok je zatvoren u granice nacija-država, ni izdaleka ne predstavlja prijetnju kao u prvoj polovici ovog stoljeća. Stoga će svaka veća socijalna pobuna na Istoku eventualno stenjati pod teretom etikete komunističke subverzije, što će, naravno, najviše koristiti tamošnjim desnim autoritarnim snagama. *Vae victis!*

Moderna su društva prema definiciji ona u kojima niže klase nastoje oponašati više klase i približiti se njihovim uvjetima i stilu života. Rezultat je toga opća težnja jednakosti, slobodi i blagostanju. Gornje klase koje nisu kadre unositi promjene s takvim tendencijama ili za njih naći zadovoljavajuću zamjenu, moraju računati na široki otpor.

Moderan čovjek prihvaća nova božanstva na uvjetan način, ako opravdaju svoj sjaj. Vode moraju ispunjavati svoja obećanja ili se povući. Lukavstvo elita nije bezgranično samo zato što usporedo s njima uči i narod. Jedno od posljednjih perfidnih samolegitimiranja novih istočnih elita odvija se u znaku deificiranja nacionalne države, nastojanja da joj se pripišu vjerski atributi (u suradnji s crkvama, odnosno vjerskim zajednicama: katoličkom, pravoslavnom ili islamskom). Glavna meta političkovjerske mafije opet je osiromašeni puk koji bi valjda novoj gornjoj klasi trebao prepustiti zemaljska dobra a sebi potražiti mjesto u raju. Pa ipak, mogućnost takvog zavodenja praktički je, dugoročno gledano, mala. Bolje rečeno, novosrednjovjekovna indoktrinacija nezamisliva je bez uvođenja trajnog terora države.⁴

Takva strana, užasna razmišljanja ne smiju postati glavnom preokupacijom modernog, društvenoteorijskog mišljenja, pa je red da ponovno pogledamo na dio oblacima neprekrivenog noćnog neba. Što govore zvijezde koje su nadahnjivale velike duhove moderne civilizacije, od Saint-Simona i Tocquevillea (i Marxa - "pourquoi pas?") do današnje plejade vizionara civilnog društva, od onih liberalnih i republikanskih do onih ekoloških i feminističkih?

Pokušat ćemo sročiti hipotetski okvir karakteristika punoljetne gornje klase modernog društva. Ona treba ispunjavati slijedeće uvjete. Prvo, **društvenu odgovornost**. To znači da se upravljači uspinju ali i propadaju skupa s društvenom većinom i time dijele sudbinu naroda, poput onog starogrčkog cinika koji je iz bačve davao mudre upute. Odatle se sve bolje vidjelo nego s Olimpa ili prijestolja.

Drugi uvjet je **stvaralaštvo**. Gornja klasa mora imati elitne kvalitete u tom smislu da u krizama i uopće teškim situacijama pronalazi rješenja za dobrobit najvećeg mogućeg broja ljudi. Takva sposobnost počiva na **inkluzivnoj racionalnosti** - dobra ekonomija ne izvlači profit pod svaku cijenu, dobra politika nije produžetak policijske ili vojne sile, dobar razvojni program ne obustavlja se pred prijetnjom lokalnih nasilnika i pljačkaša (nad njima treba upotrijebiti silu i oduzeti im profit), itd.

Napokon, gornja klasa mora davati uzor **mirotvornosti**. Taj uvjet, međutim, ponajmanje proizlazi iz klasnog determinizma i zato ova propozicija donekle strši u odnosu na prethodne.

⁴ U lipnju 1996. na skupu u Kijevu (gdje je i izložena prva verzija ovog rada), ukrajinski sociolozi opisali su stanje u svom društvu Ecovom sintagmom "novi srednji vijek". Stanovništvo i vlast međusobno ne komuniciraju. Elite su se organizirale u nekoliko klanova koji imaju svoje privatne policije i vojske, a seljačka se domaćinstva vraćaju na prirodnu proizvodnju, novac tamo više ne cirkulira. Naravno, u takav ambijent sjajno se uklapa religija i crkva srednjovjekovnog tipa.

Sklonosti ratu i miru leže u dubini ljudske ličnosti u svim porama društva i odatle se projektiraju na planu odnosa među velikim skupinama. Ratobornost i mirotvornost su, po svemu sudeći, više stvar **spola** ili **roda**, nego raspodjele resursa. Ratove su oduvijek pokretali i dovršavali muškarci. Klasici ideje o civilnom društvu, od Millara do Fouriera, ispravno su shvatili vezu između uloga muškaraca i žena u društvu i militarizma, odnosno regrutiranja stanovništva i privrednih resursa u vojne svrhe. Ta je veza i banalna i suptilna. Kako pokazuju iskustva zapadnih zemalja, izjednačavanje žena i muškaraca jednostavno iziskuje povećanje socijalnih troškova države, što izravno ili neizravno podrazumijeva smanjivanje vojnih troškova, ali isto tako smanjivanje značenja ustanova i ideologija koje se zasnivaju na spolnoj supremaciji. Spolni jaz pogoduje rastu moći tipičnih homosocijalnih organizacija, od vojske do crkve, čime se potencijalno ili zbilja povećava agresivnost društva prema van i prema unutra.

U zapadnim i djelomice istočnoeuropskim društvima u ovom stoljeću žene su u par valova emancipacije uspjele popuniti mjesta u radničkoj i srednjoj klasi. Ali nisu uspjele u istom razmjeru ući u **društvene elite** i ove su ostale skoro isključivo muške (vidi opširnije: Chafetz, 1990). Iako je spolno mješovitim elitama teško unaprijed pridavati mirotvorni karakter, te sam argument zvuči vulgarno, biologistički - jer, odnosi su stvar učenja, socijalizacije i interakcije - neki bolji, više sociološki ili edukološki argument, ne poznamo niti vjerujemo da će proizići iz redova ortodoksne ili alternativne društvene misli.

Naravno, riječ je o postulatima. Stvarne elite, barem one najmoćnije u svijetu, još uvijek se oslanjaju na financijsku i vojnu moć, a odgovornost, kreativnost te racionalna i moralna inkluzivnost skoro su podjednako daleko kao i kod aristokracije Francuske ili buržoazije Sjedinjenih Država u Tocquevilleovo doba. Je li moderni utopizam prešao na onu stranu, u svijet bajki?

Što se tiče novoformiranih istočnih elita, stvar izgleda još gorom. Njihov je početni sjaj izbljedio.⁵ Gube ga i neoliberalne elite na Zapadu, ali se ne može zaključiti da su njihovi politički konkurenti time profitirali. Po svemu sudeći, u kapitalizam nije lako ući a još je teže iz njega izaći: kao da nemilice pokapa i svoje i tuđe mitove, ostavljajući iza sebe, da parafraziramo Pareta, groblje velikih ideja.

Što se tiče Hrvatske, elita je zablistala u dva navrata: uoči prvih višestranačkih izbora i u vrijeme rata koji je podigao narod u obranu domovine. Nakon toga, njezina društvena odgovornost i komunikativnost rapidno opada.⁶ Kreativnost se srozala u beskrupuloznost i gramzivost u uvjetima kaotične privatizacije i anomije. A mirotvornost je u sadašnjim političkim i vojnim prilikama ona stara diplomatska fraza koja znači sigurnost u uvjetima naoružavanja i ravnoteže straha - slika i prilika svjetske politike na malom prostoru. Suvišno je dodati da je u Hrvatskoj, kao i drugim postkomunističkim zemljama, udio žena u elitama pao ispod udjela u starom režimu, iako ni tada to nije bila značajno, osim kao reprezentativna kvota žena lokalnih režima. Danas se ista praksa ponavlja u manjim kvotama.

⁵ Nakon nedavnog prvog kruga izbora u Rusiji značajan dio stanovništva iskazao je svoje razočaranje petogodišnjom demokracijom, dajući svoj glas nostalgičaru sovjetske Rusije Zhiuganovu.

⁶ Vlada demonstrira brigu za stradalnike domovinskog rata, što donosi sentimentalne poene. Što se tiče ostalih kategorija socijalno ugroženog stanovništva, hrvatska vlada objektivno, izabraoši monetaristički program, skoro i ne može više učiniti - pa makar višestruko smanjila primanja svojih funkcionara i službenika. Ipak, javnost je ogorčena činjenicom da se izvan područja obrane budžet iracionalno troši u reprezentativne svrhe (npr. nepotrebno velik broj skupih automobila, luksuznih stanova i kuća itd.), što se, dakle, barem simbolično ne iskazuje solidarnost sa stanovništvom koje živi u oskudici. Tipičan je položaj i način gledanja umirovljenika u Hrvatskoj. Njihovi predstavnici rezoniraju sasvim zdravorazumski i moralno besprijekorno kada kažu: razumljivo je da je zemlja u teškoj situaciji zbog rata i tranzicije, ali nije razumljivo da zbog toga mi moramo najviše ispaštati. Dakle, čitav egalitarizam pojavljuje se kao normalna reakcija na nedostatak uvjeta za socijalnu diferencijaciju u bogatstvu, tj. u relativno povoljnim materijalnim uvjetima. Zato svaka politička osuda populizma u sadašnjoj situaciji predstavlja naivan pokušaj opravdanja društvenih nepravdi na osnovi produbljivanja materijalnog jaza između oligarhije i ogromne većine (osiromašenog) stanovništva.

Ova faza društvenih promjena očito ima socijaldarvinistički karakter, što pogoduje formiranju gornje klase s lošim kvalitetama. Takva skupina neizbježno dolazi u sukob s ostatkom društva. Zato, što se tiče većine istočnoeuropskih zemalja, otvorena diktatura nije isključena, osobito ako dobije, makar prešutni, zapadni pristanak i to po računici oprobanoj na velikom broju zemalja trećeg svijeta: troškovi padaju na leđa lokalnog pučanstva, a ne Zapada. Ako se i ovdje ponovi takvo iskustvo, bio bi to nesumnjiv znak uzmicanja zapadnih elita koje pate od istog socijalnog straha i mržnje kao i njihovi pandani.

Imamo više razloga da zagravimo takve katastrofične slutnje. Na koncu konca, one ne razaraju samo volju i osjećaje, nego i razum. Pokušajmo ponovno pogledati u nebo, ali ne tražimo ništa s onu stranu vjerojatnoga. Iz iskustva znamo da se u sastavu gornjih klasa ili njihovoj blizini, srednjoj klasi, nalaze pojedinci i skupine koji posjeduju bolje kvalitete, ali su nadzirani i suzbijani jer ih se postojeće elite više boje nego istovrsnih konkurenata žednih moći. (Staljin je jednom rekao da mu prava opasnost ne prijete izvana, nego u samoj Partiji). Vrijeme novih elita dolazi, premda kao i nekada kapitalizam i demokracija, kornjačinim hodom.⁷ Uostalom, svakog dana sa sveučilišta širom svijeta izlaze kvalificirani mladi ljudi, od kojih podosta nije sklonu korupciji ni odricanju od znanja i profesionalnog morala u korist beskrupuloznih poslodavaca. Velika je, međutim, mana selekcije kadrova ta da u pravilu ljudi najboljih kvaliteta reteriraju i ustupaju mjesto špekulantima ili se sami odriču svojih sposobnosti u zamjenu za udobnost i hipokriziju. Isto tako, nažalost, nikakav prorok ne može reći kada će bolji ljudi preuzeti glavne uloge, koliko će žrtava još pasti dok na nebu ne zasjaju nove zvijezde. Ali ni tada, ako zauzmu mjesta, iskušenja ne prestaju. Možda prava iskušenja tek onda dolaze. Valja narod uvesti u punoljetstvo. Ne valja zaboraviti da se i jednom Talesu dogodilo da je hodajući motrio u zvijezde i pao u jarak.

LITERATURA

- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*. London: Verso.
- Bamyeh, M.A. (1993) *Transnationalism*. London: Sage.
- Bell, D. (1976) "Ethnicity and Social Change", u: N.Glazer and D.P.Moynihan (Eds.) *Ethnicity. Theory and Experience*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Brcuilly, J. (1982) *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press.
- Chafetz, J.S. *Gender Equity*. London: Sage.
- Čačić, R. (1996): Intervju u *Novom listu*, 8. lipnja, str.7.
- Čengić, D. (1994) *Menadžeri i privatizacija*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- Feher, F., Heller A., Marcus G. (1986) *Diktatura nad potrebama*. Bcograd: Rad.
- Fox, J. (1994) "The Difficult Transition from Clientelism to Citizenship". *World Politics*, Vol.46, January, 151-184.
- Gagnon, V. P.Jr. (1994) "Ethnic nationalism and international conflict - the case of Serbia". *International Security*. Vol.19, No. 3, 130-166.
- Greenfield, L. (1992) *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Hamilton, M. and Hirszowicz M. (1987) *Class and Inequality*. Sussex: Wheatsheaf.
- Hardt, H. (1996) "The making of the public space: class relations and communication in the United States". *Public*. Vol. 33, No.1, 7-24.
- Held, D. (1987) *Models of Democracy*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Holton, R. (1992) *Economy and Society*. London: Routledge.
- Jelić, N. (1996) "Inspiratori hajke žele povratak na staro". *Novi list*, 19. lipnja, str. 6.

⁷ Ako takav zaključak ipak izgleda kao prerušeni radikalizam, bili bismo zadovoljni i prihvaćanjem reformističkog oblika optimizma: "Izgledi za demokratizaciju /u Meksiku - V. K./... zavisit će od toga kako se sukob između više i manje autoritarnih političkih struja unutar države odnosi prema rastućem građanskom (civic) pritisku odozdo" (Fox, 1994: 180).

- Kreckel, R. (1992) *Politische Soziologie der sozialen Ungleichheit*. Frankfurt/M.: Campus.
- Katunarić, V. (1988) *Dioba društva*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Katunarić, V. (1994) "Etnonacionalizam i moć". *Migracije*. Vol. 10, No.3-4, 209-224.
- Katunarić, V. (1995) "O tranziciji i staroj strukturi društvene moći". *Društvena istraživanja*. Vol.4, No.2-3, 265-272.
- Lampe, J. R. (1986) "Imperial borderlands or capitalist periphery. Redefining Balkan backwardness", u: D.Chivot (Ed.) *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*. Berkeley: University of California Press.
- Lanc, J.-E. & Ersson S. O. *Politics and Society in Western Europe*. London: Sage.
- Lee, D. J. (1994) "Class as a social fact". *Sociology*. Vol. 28, No. 2, 397-415.
- Mann, M. (1993) *The Sources of Social Power*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Marx, K. (1973) *Klasne borbe u Francuskoj*. Zagreb: Naprijed.
- Müller, K. (1995) "Vom Kommunismus zur Postmodernität?". *Kolner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. Vol. 47, No. 1, 37-64.
- Ostović, D. (1996) "Masovna privatizacija". *Privatizacija*. Vol. 2, No. 13, 42-56.
- Popov, N. (1996) "Životariti po maketi". *Republika*. No. 140, str.3-4.
- Saint-Simon, C.-L. de (1979) *Izbor iz djela* (Ur. M. Joka). Zagreb: Školska knjiga.
- Škegro, B. (1996) "Ocjena privatizacije ovisna je o tome što je tko očekivao od nje" (intervju). *Privatizacija*. Vol. 2, No. 13, str.10-15.
- Thirlwall, A.P. (1994) *Growth and Development*. London: Macmillan.
- Trainer, T. (1989) *Developed to Death*. London: Green.
- Unger, R.M. (1987) *Plasticity into Power*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Wright, E. O. and Martin B. (1987) "The Transformation of the American Class Structure, 1960-1980". *American Journal of Sociology*. Vol. 93, No. 1, July, 1-29.

"THE STARRY SKY": THE CHANGES AND DETERMINISM OF THE UPPER STRATUM

VJERAN KATUNARIĆ
Faculty of Philosophy, Zagreb

The changes in Eastern Europe, and especially in Croatia are interpreted from the "relative class perspective determinism". This in the understanding of the author means the fact that in a number of countries the new upper class formed itself from the old, where the main mechanisms of change - the market and privatization, nationalism and the multi-party system, were used for the self-reproduction of the upper class and to the detriment to the lower social class. In the concluding part the author discusses an alternative to the radical approach to class inequality, i.e. in what degree and in what direction could the qualities of the contemporary management elites could be improved in order to attain the level of democracy that Saint-Simon called "adult nation".